

מוסיאון ה"הגנה"

"בית אליהו גולומב"

תל - אביב

זאב לכיש

הקדמה

מוסיאון ה"הגנה" הנקרא גם "בית אליהו גלומב", נמצא בשדרות רוטשילד בתל-אביב. היום – לב המרכז המסחרי של העיר – "הסיטי". בעבר חלק משכונת המגורים "נחלת בנימין" של ראשית תל-אביב. יחודו הארכיטקטוני של המוסיאון בהיותו שילוב של שני מבנים: - בנין בן שתי קומות שנבנה כבנין מגורים בשנות ה-20, ובנין בן חמש קומות, הצמוד לבנין המגורים, אשר נבנה בשלהי שנות ה-50 כדי לשמש כמוסיאון. תיק הבניין השמור במינהל ההנדסה של עיריית תל-אביב חשף בפני מסמכים חדשים ואת פרוט תוכניות הבניה.

תוכן העניינים

עמוד

2	הקדמה
4	פרק ראשון:- סיפור הבית המקורי
12	פרק שני:- הארכיטקט יוחנן רטנר
14	פרק שלישי:- סיפור בנין המוסיאון
23	פרק רביעי:- השינויים במוסיאון לאורך השנים
27	סיכום
28	ביבליוגרפיה

פרק ראשון: - סיפור הבית המקורי

מוסיאון ה"הגנה" נקרא גם "בית אליהו גולומב", על שמו של אליהו גולומב (1893 – 1945), מי שהיה ממייסדי ארגון ה"הגנה" ומראשיו במשך שנים רבות (על-שמו רחובות רבים במרבית ערי הארץ, בתי-ספר ושכונות, שהמפורסמת מכולן: שכונת "יד-אליהו" בתל-אביב).

גולומב נחשב כ"שר הביטחון" של היישוב העברי, טרם הקמת צה"ל, ובביתו נערכו לאורך כל התקופה הדיונים המרכזיים ביותר בנושאים הביטחוניים של היישוב. בין הנושאים שנקבעו בביתו של גולומב: - הקמת יישובי, חומה ומגדל", הקמת פלוגות המחץ של ה"הגנה" ("הפלמ"ח) בשנת 1941, ההחלטות על שליחת הצנחנים הארצ-ישראליים לאירופה, הקמת המוסד לעליה ב' לארגון עליית שרידי השואה לארץ- ישראל ועוד.

בספרו על העיר תל-אביב, רושם עופר רגב לגבי הבית כי: - "ספק אם יש בארץ עוד בית פרטי בעל משמעות ציבורית כה מובהקת כ"בית גולומב".¹

אך למעשה סיפורו של הבית המקורי² קשור דווקא במשפחה אחרת – משפחת שרתוק – שרת. בכיר בניה של משפחה זו – משה שרת שימש במשך שנים, עד הקמת המדינה כראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ועם הקמת המדינה היה לשר החוץ הראשון שלה. מספר שנים מאוחר יותר אף החליף לזמן מה את דוד בן-גוריון כראש הממשלה השני של המדינה.

משה שרת עלה, כילד, עם משפחתו הנרחבת לארץ בשנת 1906. עם הגעתה התיישבה המשפחה בכפר ערבי ליד רמאללה, אך לאחר שנתיים עקרו ליפו.

¹ עופר רגב, *טיול קטן בעיר גדולה, טיולים בתל-אביב-יפו*, תל-אביב, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות והחברה להגנת הטבע, 1999, עמ' 123.

² נאור ד"ר מרדכי נאור, "משפחות שרת-גולומב-הוז-אביגור, הגיסים", בתוך: - ענר זאב (עורך), *סיפורי משפחות, סיפורן של חמישים משפחות בתולדות היישוב*, תל-

אביב, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1990, עמ' 216-210.

משה הקטן נשלח ללמוד בגימנסיה העברית הראשונה: "גימנסיה הרצליה", אותה סיים במחזור הראשון (1913). בכיתה התייחד עם שני חברים טובים, בני גילו: אליהו גולומב ודב הוז (גם על שמו רחובות רבים במרבית ערי הארץ, ואתרים נוספים, כאשר הבולט מכולם הינו "שדה דב" – שדה התעופה של תל-אביב).

עם השנים התחתנו שני חבריו של משה שרת עם שתי אחיותיו, והם הפכו גם לגיסים (גיס רביעי היה שאול מאירוב – אביגור, אחיה של אשת משה שרת, מי שפיקד על המוסד לעליה ב', ולימים היה, בן השאר, סגן שר הביטחון). כל אחד מהגיסים, וכולם ביחד, עמדו בשורת המנהיגות הראשונה של היישוב העברי בארץ.

משפחת שרתוק בנתה את ביתה בשדרות רוטשילד מספר 23 בראשית שנות ה-20, כחלק משכונת "נחלת בנימין".

שכונת "נחלת בנימין" היתה השכונה השניה שהוקמה, לאחר, אחוזת בית", וגבלה עימה ממזרח. רק שנים מאוחר יותר אוחדו שתי השכונות, יחד עם שכונות נוספות למסגרת מוניציפאלית אחת – תל-אביב.

את הבניין בנתה אימו של משה, פאני שרתוק-שרת, שהתאלמנה בשנת 1913 מבעלה, יחד עם גיסה, אחי בעלה - זאב (וולודיה) שרתוק. בתיקי הבניין בעיריה³ ישנם רישומים ראשונים לגבי רכישת המגרש, לקראת הבניה, בשנת 1922.

תכנון בוצע ע"י הארכיטקט יוסף טישלר, החתום על השירותים. במאי 1923 הגיש שמואל רובינשטיין⁴ בקשה רשמית לעירייה לבנין בן 2 קומות בשביל זאב ופניה שרתוק.

ברור שבמהלך הבניה בוצעו לא מעט שינויים, חלקם נכבדים שדרשו אישורי העירייה. נראה שבין השינויים היה גם שינוי חזית הבניין. הבניין נותר אופייני לסגנון האקלקטי של שנות ה-20, אולם החזית ששופרה הפכה דקורטיבית פחות.

ביולי 1924 לאחר שהושלמה בניית הבית, הועברה הבעלות עליו ב'טאבו', מהבעלים הקודמים (כנראה של המגרש, בשם מייסדי שכונת "נחלת בנימין") זלמן דוד לבונטין, לזאב ולפאני שרתוק.

מדובר היה בבית בן שתי קומות. כל קומה למשפחה.

³ המידע על הבית המקורי: תיק הבנין בשד' רוטשילד 23, *מינהל ההנדסה* של עיריית ת"א.
⁴ לא ברור תפקידו של רובינשטיין בבניה – יתכן והחליף את טישלר כארכיטקט או, לחלופין משמש כמנהל הבניה.

הבניין כלל מרתף. מעליו קומות זהות שבכ"א:- שלושה חדרי מגורים:- חדר אורחים מרכזי וגדול, ושני חדרי שינה, שתי מרפסות:- אחת קטנה ומהודרת לכיוון שדרות רוטשילד, והשניה, גדולה יותר, לכיוון מערב, וכן מטבח, חדר רחצה ושירותים.

תוך זמן קצר התברר לדיירי הבית כי אין בו די מקום, והמרפסת המערבית 'נסגרה' בחלונות זכוכית, לאחר קבלת אישורים מתאימים מן העירייה.

מכתב דב הזו לעיריית ת"א המבקש אישור ל'סגירת מרפסת' — נוב' 1925

בקומה התחתונה גרה אימו של משה שרת, ואליה הצטרפו בתה עדה הנשואה לאליהו גולומב. מכאן ניהל גולומב הן את חייו הפרטיים (משפחת גולומב גידלה ארבעה ילדים), והן, כאמור, את עניני הביטחון של היישוב העברי.

בשנת 1935 החליטו שתי המשפחות להרוס את הבניין בן שתי הקומות, ולהמירו בבניין בן שלוש קומות, כאשר קומה אחת תוקצה למשרדים. תוכנית מפורטת הוגשה על-ידי האדריכל זאב ברלין.⁵ על-פי התכנון הבית עמד להבנות בסגנון הבינלאומי ("באוהאוס") שהיה ה'פופלארי' באותו עשור בתל-אביב. בסופו של דבר לא התממשה הבניה בשל מחלוקת בין הבעלים לאדריכל.

בשנת 1941, עם ההפצצות האוויריות האיטלקיות על תל-אביב, הורחב המרתף, כך שיוכל לשמש גם כמקלט בפני הפצצות אוויריות.

בשנת 1944, כנראה בשל קשיים כלכליים, נמכר הבניין⁶, אך שתי המשפחות המשיכו לגור בו כדיירים.

ביוני 1945, מספר חודשים לאחר סיום מלחמת העולם השניה באירופה, נפטר אליהו גולומב, בביתו, בפתאומיות, כשהוא בן 52 שנים בלבד.

בבית המשיכה להתגורר אלמנתו, עם אמה וילדיה, בקומה התחתונה, ודודה, אחי אביה, עם משפחתו, בקומה העליונה.

⁵ תיק הבנין. רבים מתבלבלים ומייחסים לאדריכל ברלין גם את בניית הבית המקורי בשנות ה-20, אך לכך אין כאמור, כל מידע מוסמך.

⁶ שם. טופס רשמי של עיריית תל-אביב "הודעה בדבר העברת נדל"ן". שם המוכר:- זאב ופאני שרתוק. שם הקונה: כדורי שאול אדליאן [או אצליאן]. תאריך העברה - 25/1/44.

עם השנים איבד אזור שכונת "נחלת בנימין" את צביונו כשכונת מגורים, והפך למרכז העסקים של תל-אביב וישראל כולה. מרבית הבנקים וחברות הביטוח מאיישים את הנהלותיהם באזור.

בתחילת שנות ה-50 נמכר הבית לחברה קבלנית. זו תכננה להרוס את הבית, ולנצל את המגרש הממוקם במקום בעל חשיבות כלכלית אדירה לבניית קומפלקס חנויות גדול ('פסג').

התוכנית הראשונית שגיבשה משפחת גולומב, בסיועה שאר בני המשפחה, היה להעביר חלקים מהבית, בעיקר כאלו שהיו קשורים לעבודתו של גולומב למוסיאון עתידי של ה"הגנה" וצה"ל, שתוכנן אז ראשונית.

על התכנית מספר משה שרת בפברואר 1954 ביומנו⁷: "... הלכנו לעדה [גולומב – ז.ל.] ודשנו בבעיית ריהוטו של "שדרות 23" - שולחן הכתיבה של אבא ו[אחר כך] של אליהו [גולומב], המיזנון המהלך-אימים בגודלו וביושנו, כוננית הספרים הנוגעת עד הלב. השולחנות המסורבלים של "החדר הגדול" והמרפסת ועוד, אשר משה שילו ממשרד הבטחון, בעידודם הנמרץ של שאול [אביגור] וישראל גלילי, יזם להעבירו למוזיאון ההגנה המתוכנן עכשו על מנת "לשחזר" שם את החדר (ושאול דורש גם המרפסת!) זכרון לימים הבאים".

ממש עם תחילת הריסת הבניין התכנסו בבית מיטב חבריו של אליהו גולומב, ל'הפרד' מהבית בו נהגו לשבת זמן ממושך בדיונים ארוכים וחשובים. תוך כדי ההתכנסות הוחלט להקים עמותה: "אגודה" בית אליהו גולומב - בית ההגנה". מטרה: לרכוש את הבית, להשלימו ולשפצו ולהתקינו "כמשכן זכרון לתנועת ההגנה בארץ ומפקדה גולומב ז"ל". כיושבת ראש העמותה נקבעה גולדה מאיר, והיא החלה לפעול בנושא.

העניין התגלה כמסובך: הן כלכלית והן אידיאולוגית. היה מדובר, מחד, בגיוס סכומי כסף גדולים, ומאידך הועלתה טענה נגד בניית מוסיאון בלב תל-אביב, בתוך בית קטן יחסית, מול האלטרנטיבה המיועדת לשלב את חפצי הבית, כאמור, במוסיאון עתידי. מוסיף שרת ביוני 1954 ביומנו⁸: "גולדה נשתיירה לאחר שהלכו יתר החברים לספר לי על גורל עניין שדרות 23. היא הביאה את העניין [של רכישת

⁷ משה שרת, *יומן אישי*, עמ' 351.

⁸ *ש.ש.* עמ' 530.

הבית ושמורו] לפני חברינו בממשלה שלא בנוכחותי ונתקלה בתגובה שלילית מצד [לוי] אשכול [שר האוצר] ו[פנחס] לבון [שר הביטחון], גם מצד [פרופסור] דינור [שר החינוך]. היחיד שניסה לתמוך בה היה [דב] יוסף. במצב זה אין אפשרות לבצע חליפין בעין של הבית תמורת פרדס מהרכוש הנטוש, כהצעת [הבעלים] - החברה הקבלנית] חבס. יש צורך בגיוס סכום כסף. היא בטוחה כי הדבר ניתן לביצוע בהשתתפות שלושה גורמים - הסוכנות, ההסתדרות וחברי ה"הגנה". בינתיים הסכים אשכול לשלוח את המעריך הממשלתי לשום את הבית".

גם דוד בן-גוריון לא התלהב מהכיוון החדש: - "משנשאל ב"ג הביע יחס שלילי לתוכנית כולה וטען כי אין עתיד למוסד שיקום באותו מקום צר, אלא משה"ב [משרד הביטחון] יקים מוזיאון מרווח על פני שטח רחב, ובין הביתנים יהיה אחד שיוקדש לאליהו ובו אפשר יהיה גם לשחזר את חדרו"⁹.

למרות המתנגדים החל מאמץ כביר, כספי והסברתי. פורמלית נרכש הבניין בסופו של עניין מהחברה הקבלנית ע"י חברת נאמנות של בנק לאומי¹⁰ בדצמבר 1956. במקביל הוחלט, כדי לוודא שהאתר ימשיך לתפקד לאורך שנים, שניהולו יהיה על-ידי משרד הביטחון.

במאי 1957 הוגשה בקשה לעיריית תל-אביב ל"רשיון בנין" (תיק בנין 527 תוכנית 716). שם המבקש: "חברה לנאמנות של בנק לאומי לישראל בע"מ". תוכן הבקשה: -"תכנית להוספת אגף בן 4 קומות ומקלט במרתף לבית אליהו גולומב [נפח הבנין החדש 2454.23 מ"ר]".

אדריכלים: - פרופ. י. רטנר - מ. שושני - י. אלתר מרחוב אחד העם 56 תל-אביב.
ב- 18 לספטמבר 1957 התקבלה בעירייה ההחלטה: -"לאשר את הבקשה".

⁹ יומן שרת, עמ' 1623.

¹⁰ 27/12/56. צילום מפנקס רישום הקרקעות [טאבו]. הרצל חבס ונחמן חבס מכרו הנכס בשד' רוטשילד 23 לחברה לנאמנות של בנק לאומי לישראל. התמורה: - 164863 ל"י ו- 500 פרוטות. תיק הבניין.

פרק שני: - הארכיטקט יוחנן רטנר

יוחנן רטנר, מי שמונה להיות הארכיטקט המוביל¹¹ של מוסיאון ה"הגנה". נולד בשנת 1891 באודסה שברוסיה. בשנים 1912-1914 למד ארכיטקטורה בקרלסרוהה שבגרמניה, אותם השלים, בהצטיינות רק בשנת 1922, לאחר שרות בצבא הרוסי כקצין בכיר בעת מלחמת העולם הראשונה.

בשנת 1923 עלה לארץ-ישראל, ומאז ניהל במקביל שתי קריירות: - כמפקד צבאי וכארכיטקט¹².

לארגון ה"הגנה" החשאי הצטרף יוחנן רטנר בשנת 1937. שנה מאוחר יותר התמנה לראש המפקדה הארצית (רמ"א) של ה"הגנה": מהתפקידים הבכירים ביותר בארגון. במסגרת זו התוודע באופן אישי וקרוב לאליהו גולומב וחבריו – גיסיו, והעריך אותם מאד. בספרו הוא כותב עליהם, בין השאר: - "עמדו בראשה [הנהגת ה"הגנה" – ז.ל.] אנשים כאלה גולומב, שאול אביגור, דב הוז... שמסרו נפשם על הפעולה למען הכלל... כילו את עצמם בפעולתם זו בטרם עת"¹³. בעת מלחמת העצמאות (1948) מונה לרמטכ"ל בפועל, ומאוחר יותר כראש אגף התכנון בצה"ל. בתום המלחמה נשלח למוסקבה כנספח צבאי. יוחנן רטנר סיים שירותו הפעיל בצה"ל בשנת 1950 בדרגת אלוף.

עם סיום שירותו הצבאי חזר לקריירה שלו כארכיטקט.

כארכיטקט¹⁴ החל יוחנן רטנר את דרכו בארץ בשנת 1926, ומאז שילב פרקטיקה פרטית עם הוראה במחלקה ובפקולטה ללימודי ארכיטקטורה בטכניון, בראשה עמד במשך עשרות שנים.

תחילת הקריירה של יוחנן רטנר כארכיטקט היתה כעוזרו של מייסד המחלקה לארכיטקטורה בטכניון אלכסנדר ברוולד. במסגרת הניסיונות לבנות סגנון ארכיטקטוני ארץ-ישראלי מקורי, עמד ברוולד בראש זרם שניסה לאחד צורות

¹¹ כאמור, היו לרטנר שותפים בתיכנון, אך הוא נתפס כאדריכל המוביל, שהבית 'רשום' כיצירתו.

¹² הפרטים מתוך האוטוביוגרפיה: - יוחנן רטנר, **חיי ואני**, ירושלים, הוצאת שוקן, 1983.

¹³ שם, עמ' 269.

¹⁴ החומר מבוסס על קטעים מתוך: - סילבינה סוסנובסקי (עורכת), **יוחנן רטנר - האדם הארכיטקט ועבודתו**, חיפה, הוצאת הטכניון, 1992.

אירופאיות יחד עם מוטיבים מזרחיים רומנטיים. זרם זה, האקלקטי, שלט בבניה בארץ בשנות ה-20.

תוך זמן לא ארוך החל יוחנן רטנר להשתחרר מהשפעת מורו. הוא אימץ סגנון אדריכלי מודרני יותר, צנוע ופרקטי, שהעדיף שימוש בקווים נקיים, תוך ויתור על אלמנטים דקורטיביים וקישוטים אוריינטאליים. בתחום זה נחשב רטנר "כחלוץ של הארכיטקטורה המודרנית בישראל"¹⁵. בעבודותיו לא היסס לנסות שיטות קונסטרוקטיביות חדשות. יחד עם זאת מורגש בחלק מעבודותיו גם ביטוי קלאסי שבא לביטוי באמצעות אלמנטים מודרניים. חשיבות רבה הקדיש רטנר בעבודותיו ל"מימד החמישי" – תקרות וגגות המבנים אותם תכנן.

את סגנונו כארכיטקט הגדיר עמיתו, אבא אלחנני בכתבה בעיתון "דבר" משנת 1986, בו בחן את בנין המוסדות הלאומיים בירושלים, אותו תכנן רטנר: "בנין מודרני, תוך אינטגרציה כמעט אבסטרקטית של מורפולוגיה מקומית, ללא מונומנטליות, שהיתה זרה לו, כשם שהיתה זרה לראשיתה של האדריכלות המודרני"¹⁶.

הארכיטקט פרופסור אביה השמשוני הגדיר את רטנר כארכיטקט כנציג של "הענייניות החדשה" ו"נושא דברה של הארכיטקטורה החדשה בארץ-ישראל"¹⁷. יוחנן רטנר תכנן עשרות בנייני ציבור ובתים פרטיים. בין הפרויקטים העיקריים אותם תכנן ניתן למנות את: - המוסדות הלאומיים בירושלים (1928), מרפאת זמנהוף בתל-אביב (1930), בית ההבראה בקיבוץ גבעת-ברנר (יחד עם ע. וילנסקי, 1930), קומפלקס בית-ברל בצופית (יחד עם הארכיטקט מ. שושני 1946-1960), בית הספר החקלאי הכפר הירוק (יחד עם הארכיטקט מ. שושני 1950-1953), הפקולטה לאווירונאוטיקה בטכניון בחיפה (1951-1954), מדרשת שדה-בוקר (יחד עם מ. שושני 1960) ועוד.

יוחנן רטנר פרש לגימלאות מעבודתו בטכניון בשנת 1961 ונפטר ארבע שנים מאוחר יותר, בשנת 1965. בן 74 במותו.

¹⁵ מצוטט מפי פרופ' גילברט הרברט, מהקתדרה לארכיטקטורה בטכניון. שם, עמ' 5.

¹⁶ שם, עמ' 108.

¹⁷ שם, עמ' 20-22.

פרק שלישי :- סיפור בנין המוסיאון

האדריכל יוחנן רטנר נבחר לתכנן את מוסיאון ה"הגנה" עם שותפיו, ככל הנראה, ללא מכרז. עמדו לזכותו, כפי שראינו, יוקרתו כאדריכל מוביל באותה עת, יחד עם מעמדו האיתן כאחד ממפקדי ה"הגנה" וצה"ל.

חברת "סולל בונה" נבחרה לבנות את הפרויקט, גם היא מן הסתם, ללא מכרז מסודר.

רטנר לא רק שהוביל את התכנון האדריכלי, הוא היה שותף בכל צוותי ההיגוי של הפרויקט, כולל לנושאי תכני הבית.

משימתו של רטנר היתה מסובכת. הטיב להגדירה בישיבת צוות ההיגוי שהוקם לעקוב אחרי מימוש הפרויקט משה שרת ביוני 1959: - "הבית הזה, כפי שמעיד שמו, מורכב משני יסודות: היסוד האישי והיסוד הכללי, היישובי, התנועתי: יסוד אליהו גולומב ויסוד ה"הגנה". מבחינה כמותית, השטח ומערכות המוצגים, היסוד הראשון הוא מועט והשני - מרובה"¹⁸.

כך, למעשה צריך היה רטנר לתת פתרון כפול:- לביתו של אליהו גולומב - האם לשמר? מה לשמר? כיצד לשמר? ולבנין המוסיאון:- איזה אופי ישא?

יוזר, כי נושא השימור של מבנים בעלי חשיבות היסטורית לא היה מעוגן בחוקים באותה עת, וגם לא בתודעה הציבורית. המקרה הבולט ביותר התרחש באותם ימים ממש, ובקירבה פיסית לבית גולומב - הריסתו של בנין הגימנסיה העברית הראשונה "הרצליה" לטובת "מגדל שלום", גורד השחקים הראשון בישראל.

גם מבנים היסטוריים סמוכים נוספים נהרסו באותה עת, ופינו מקומם לבניינים חדשים. אם כי בסמוך לבית גולומב נותרו מספר בתים שנבנו בסגנון דומה, ומבחינה זו הוא משתלב היטב במראה הכללי של הרחוב הפונה אל שדרות רוטשילד.

סביר שאופצית ההריסה לא עלתה כלל בקרב הצוות המוביל של הפרויקט. לדידו של רטנר:- "פינת אליהו היא החלק הברור והשלם ביותר, כי הוא ישמר בשלמותו כפי שהיה"¹⁹. רטנר בחר בהריסת אלמנטים מינימליים מהבית המקורי:- חדר

¹⁸ מירב המידע בפרק זה מתוך תיק ישיבות צוותי ההיגוי של המוסיאון, כפי שנשמרו בארכיון מוסיאון ה"הגנה". חטיבה 190 / תיק 134

¹⁹ ש.מ.

המדרגות בצידו המערבי של הבניין. שאר החדרים בשתי הקומות נותרו כמעט בשלמותם.

את המבנה החדש תכנן רטנר – מתוך 'כבוד' לבניין המקורי - בקצה המגרש - מ'אחורי' הבנין המקורי. כך מנע 'השתלטות ויזואלית' של ה'חדש' על ה'ישן':- ממבט מהשדרות ניתן לטעות ולחשוב כי הבנין החדש הוקם בנפרד. הבנין החדש הוא בן חמש קומות. הסגנון הארכיטקטוני אופייני לתקופת הבניה ולאדריכל - צורתו הכללית קופסאית. פונקציונאלית, והוא משתלב היטב עם בנייני המשרדים שנבנו באזור באותה עת.

'קופסאת' הבנין החדש מורכבת משני מלבנים:- האחד – הקרוב יותר לשדרות, הוא מעט ארוך וצר מהמלבן השני. הוא אטום כמעט לחלוטין משלושת צדדיו החיצוניים. את קיר החזית של הבניין הפונה לכיוון דרום, עיטר הארכיטקט בריבועי בטון דק, בתוך כרכובים / מסגרות בטון, שמטילות צל על הקיר. רק חלק קטן בלבד של אותם הריבועים הומר בחלונות זכוכית. בכך הגן הארכיטקט על פנים המוסיאון מחדירת אור שמש חזק מדרום.

שוליו המערביים של המלבן הצר שימשו כגרם המדרגות המרכזי של הבניין. המלבן השני, המרכיב את קופסת הבניין, הינו מעט קצר יותר, אך רחב יותר. לאורך שני צידי אותו 'מלבן', בכל קומת תצוגה, נבנתה שורה של חלונות, להכנסת תאורה טבעית לחלל התצוגה.

רק בשני אלמנטים 'הרשה' לעצמו הארכיטקט לחרוג מה"ענייניות":- בכניסה ובגג.

הכניסה היא האלמנט המחבר בין הבית המקורי לבנין החדש. כאן בנה רטנר כניסה רחבה ומרשימה, עם רמזים 'קלאסיים' בדמות התקרה המשופעת והגבוהה, העמודים העגולים התומכים בה, והמדרגות הרחבות המובילות אליה מן השדרה. יחד עם זאת, לשיטתו, החומרים בהם בחר, וטכניקת הבניה - מודרניים לחלוטין, כאשר התייחס בין המקורי לחדש ברור.

קיר הכניסה המזרחי הינו קיר הבניין המקורי, כולל חלון עם תריסי עץ. מולו עוצב, כחלק מהכניסה המרשימה קיר גבוה ורחב מלוחות אבן שחורים, עליו הוצב תבליט מיוחד שנבחר כסמלו של הבית:- שתי ידיים מסוגננות, האחת אוזחת באת (יסוד העבודה), והשניה אוזחת בחרב (יסוד הלחימה). לצורך ההחלטה הוכרזה תחרות

בין אמנים, והוגשו 28 עבודות. צוות השיפוט היה מכובד מאד: - היו"ר היה פרופסור יגאל ידן, ממפקדי ה"הגנה" והרמטכ"ל השני של צה"ל. שופטים אחרים היו האמנים נחום גוטמן וב. שץ. לתבליט צורף ציטוט מספר נחמיה: - "באחת ידו עשה במלאכה ואחת מחזקת השלח".

לגבי גג הבניין: - נאמן לתפיסתו לגבי חשיבות ה'מימד החמישי', בחר הארכיטקט לסיים את הבניין בקומה חמישית 'קלה' - מרפסת פתוחה למחצה. המרפסת היתה סגורה רק בקצוותיה על-ידי קירות העשויים לוחות בטון בצורת זיג-זג, ומקורה בגג גלי של לוחות בטון דק. בכך ניסה לשבור את המבנה הקופסתי של הבניין כולו.

על פי התכנון כלל הבניין את האלמנטים הבאים: -

מרתף שהורחב מעבר למרתף המקורי של בית גולומב. עפ"י התכנון יועד ארכיון ה"הגנה" להתפרס במרתף. עם השנים, בעיות צפיפות ותנאי אחסון אילצו את הארכיון ל'עלות' מן המרתף. כיום משמרת המרתף, בעיקר, את מערך מערכות מיזוג האוויר והמעלית של הבניין וקומפלקס השירותים.

את משימתה של קומת הכניסה הגדיר רטנר: - "קומת הקרקע תכניס...את המבקר בבנין לתוך אטמוספירה.. הכל יהיה במרוכז...". ואכן, קומת הכניסה משתרעת על מרבית שטח המגרש, והיא גדולה יותר משאר קומות הבניין. הקומה מורכבת מקומת הקרקע של דירת גולומב המקורית, כשהיא 'עטופה' בלובי / אולם הכניסה של המוסיאון.

מהדירה המקורית שומרו שני החדרים המרכזיים, ונותרו במדויק כפי שהיו בחייו של גולומב. שאר החדרים הוסבו למשרדים של מנהל המוסיאון ומערכת ספר ה"הגנה" המונומנטלי, שנכתב באותם ימים.

יתרת הקומה יצרה חלל גדול נתמך בעמודים עגולים, המהווה את אולם הכניסה למוסיאון. חלקה האחורי של הקומה היה מעין 'חצר פתוחה' - רחבה נטולת קירות חיצוניים, שנועדה להצגת כלי-נשק ומוצגים גדולים וכבדים אחרים.

התאורה לקומת הכניסה הגיעה, בעיקר, מתאורה טבעית שנכנסה מאזור הרחבה הפתוחה, ומפתח עגול ודקורטיבי שנפתח בתקרת אולם הכניסה.

הקומה השנייה היתה מורכבת הרבה יותר. רטנר הסביר לחברי צוות ההיגוי כי קומה זו: - "כוללת את הצד של הבית החדש וקשורה גם עם הקומה השנייה של "בית

אליהו" במישור אחד בלי מחיצות, הכל כאילו מפלס אחד גדול". מתוך הקומה המקורית הוחלט להקדיש חדר אחד כחדר זכרון לאליהו גולומב ועמיתיו / גיסיו:- משה שרת ודב הוז. שאר הקומה המקורית שולב, כאמור, במפלס הבנין החדש כחלק מחלל התצוגה.

התוספת החדשה השתרעה רק על חלק מגג הקומה הראשונה. כך הפך האזור, מעל הלובי בקומת הכניסה, שבמרכז רצפתו היה הפתח העגול הדקורטיבי, שהכניס אור לקומת הכניסה, למרפסת פתוחה המשקיפה על השדרות.

הקומה השנייה והשלישית נועדו להיות קומות התצוגה המרכזיות של הבניין. הן נבנו מעל לבניין המקורי, ומנותקות ממנו.

שתי הקומות נבנו במתכונת זהה. כל קומה הכילה אולם תצוגה גדול, שהיה מורכב למעשה משני מלבנים גדול, המופרדים ביניהם בשני עמודי תמיכה גדולים. שטח כל קומה הינו כ- 140 מ"ר. חלקה המערבי של הקומה הוקדש לגרם המדרגות, וממול הוכן פיר המעלית. תאורה לקומות הגיעה משורה אופקית של חלונות לכל אורך הקיר הצפוני של הבנין.

גג הבית - הקומה החמישית, היתה, כאמור, קומה חצי פתוחה, ונועדה במקור "לכנסים, בעיקר בקיץ". כבר משלב התכנון ניסו אחדים מחברי צוותי ההיגוי לשכנע את רטנר להמיר את הקומה החצי פתוחה ב'קומה יותר קונבנציונאלית' שתאפשר תצוגה מוזיאלית רגילה, אך ללא הצלחה.

על תכני המוסיאון התנהלו דיונים נרחבים בין חברי צוות ההיגוי ביניהם בלטו ה'גיסים': שרת ואביגור. בסופו של דבר הוחלט להעדיף את ההתנהלות הכרונולוגית של התצוגה על-פני התנהלות נושאית. כלומר, המבקר יתחיל את הביקור במוצגי שנות ה-20 ויטפס במעלה הקומות והתצוגה עד מלחמת העצמאות, והמעבר מה"הגנה" לצה"ל.

החלטה זו הבליטה מיד את אחד הקשיים הבסיסיים בתכנון הבניין. גרם המדרגות היחיד מביא למצב שהעלייה והירידה מתבצעים מאותן מדרגות, ואז: "אין מחזור כזה של שלמות, שאדם נכנס במקום אחד וחוזר למקום אחר, אלא שהוא חוזר לאותו מקום, וזה מטשטש את הרושם הגדול שנצטבר". רטנר נדרש להסברים, והוא הסביר והתנצל:- "... אין אפשרות לסדר זאת אחרת. זה נתון. וזה לא רק קושי של זרימת אנשים. אבל אתה נכנס למקום, עובר כל התצוגות וחוזר למקום כניסתך

יוצא החוצה. והאנשים הנכנסים והיוצאים נפגשים בחדר מדרגות. ואין כאן מקום לעשות חדרי מדרגות נפרדים. יהיו מעגלים מעגלים בכל קומה"²⁰.

לגבי עיצוב התערוכה בבניין נערכה תחרות בין מעצבים. הזוכה היה האדריכל מ. ספיר, ששרדו היה ברח' אוסישקין 100 בתל-אביב. הצעתו של ספיר הרשימה ביותר את הצוות, ובעיקר את רטנר עצמו.²¹

את התאמת תכנון הבניין לתצוגת מוזיאלית הגדיר רטנר עצמו, במדויק:²²

"התכנית הארכיטקטונית היא גמישה, ומאפשרת כל מערכת של רהוט פנימי".

מעצב התערוכה, לאחר סיור מקיף שערך במוזיאונים צבאיים בעולם, ובהתאם להנחיית צוות ההיגוי, שהעדיף, כאמור, את התפיסה הכרונולוגית, בנה תכנון פנימי, שהיה לדידו רב-גוני: "אין אצלנו קירות של תעודות רצופות. השתדלתי לעשות עוד דברים. יש לי חלק של דוקומנטים ותצלומים הנמצאים מתחת לזכוכית ולוח וחלק בין שתי זכוכיות ותאורה, בצורה כזאת נוצר גיוון".

בבסיס נבנתה התצוגה סביב ויטרינות חלקן תלויות וחלקן עומדות. בין הויטרינות פוזרו כלי-נשק, כאשר כלים כבדים יותר הוצבו ברחבה הפתוחה של קומת הכניסה. לתאורה הטבעית הוספה גם תאורה מלאכותית, הקפית, שהטילה אור מלא בכל חלל התצוגה. תוך זמן לא ארוך התברר כי התאורה הטבעית הנכנסת דרך שורת החלונות היא רבה מדי, ועלולה לפגוע במוצגים, בעיקר המסמכים המקוריים המוצגים בוויטרינות. החלונות כוסו בוילונות, שאפשרו רק כניסה חלקית של האור, וחוזקה התאורה המלאכותית.

ב- 3 אפריל 1961, לאחר עיכובים לא מעטים, נחנך מוסיאון ה"הגנה". טקס הפתיחה נערך בנוכחות כל צמרת המדינה:- נשיא המדינה, ראש הממשלה ושר הביטחון, שרים, חברי כנסת, הרמטכ"ל וצמרת הצבא, צמרת המשטרה, ראש העיר ובני משפחת גולומב. היתה זו הכרה בחשיבותו המיוחדת של הבית, והנושא המוזיאוני בו עסק.

²⁰ ישיבת צוות ההיגוי של המוסיאון מה- 18/11/59 תיק המוסיאון בארכיון.

²¹ ש. שליט, "שני בתים - מוזיאון אחד - נשלמות ההכנות לפתיחת מוזיאון ה"הגנה" בבית

אליהו גולומב בתל-אביב, "מעריב", 31.10.60.

²² ישיבת צוות ההיגוי של המוסיאון מה- 6/6/59. ש.ס.

פרק רביעי :- השינויים במוסיאון לאורך השנים

כשנפתח מוסיאון ה"הגנה" בשנת 1961, הוא היה ראשון המוסיאונים של משרד הביטחון²³, יחיד ומיוחד. עם השנים בוצעו בו שינויים רבים :- הן במבנה והן בתצוגה.

באולמות, כפי שראינו, נוספו די במהרה, וילונות על החלונות. בקומת הגג הפתוחה נוסף המשך לגג הגלי מפיברגלאס.

ארכיון ה"הגנה" עלה מן מרתף הבניין, והתמקם בחלק מחדרי הדירה המקורית של אליהו גולומב, ששרתו במקור את כותבי ספר ה"הגנה".

בשנת 1977 נוספו לכל אורך הבניין החדש, בצידו המזרחי מדרגות חירום חיצוניות מפלדה, ונפתחו בקירות פתחי חירום. כיום נשקלת אפשרות לעשות שימוש במדרגות אלו כדי לאפשר ירידת המבקרים בתום הביקור בתצוגה²⁴.

ימי הגשם הביאו עם הזמן לנזילות מים חמורות, הן מריבועי הבטון שעיטרו את קיר החזית, והן דרך הפתח העגול ברצפת המרפסת הפתוחה בקומה ב', שנועד להכניס אור טבעי לקומת הכניסה / לובי המוסיאון. כל זאת הביא בשנת 1982 לביצוע תהליך מקיף של שיפוץ. במסגרת השיפוץ הוחלפו ריבועי הבטון בחזית בלוחות בטון צרים וארוכים, שיצרו חלונות / אשנבים צרים. הפתח העגול ברצפת קומה ב' נסתם. המרפסת הפתוחה נסגרה והפכה לחדר הרצאות²⁵.

הארגון הארצי של חברי ה"הגנה", שמוסד וחוזק בשנות ה-70, מיקם את משרדיו בדירת גולומב. מלכתחילה היה ברור כי מדובר בפתרון זמני ורע, והלחץ התמקד בהפיכת קומת הגג, ממרפסת פתוחה לקומת משרדים לכל דבר.

בשנת 1986 נשא הלחץ פרי. נבנתה לבניין קומה חמישית סגורה, עם משרדים עבור ארגון חברי ה"הגנה", ועבור הנהלת ארכיון ה"הגנה". לאחר שנים אף הותקנה מעלית בבניין. את התכנון הוביל הארכיטקט אבא אלחנני.

עם השינוי טושטש חלק מן היחודיות של הבניין, שהוענקה לו על-ידי הארכיטקט המקורי.

²³ ב-23.7.64, עפ"י הרישום ב"שאבו" נמכר הבניין מחב' הנאמנות של בנק לאומי למדינת ישראל "בלי תמורה".

²⁴ כבש כניסה למוסיאון לנכים בוצע רק בשנת 1993, למעלה מ-30 שנה לאחר חנוכת המוסיאון!

²⁵ תיק הבניין במנהל ההנדסה.

במסגרת אותו שיפוץ, נסגרה גם הרחבה הפתוחה בקומת הכניסה, והוחלפה בשני אולמות להרצאות והקרנת סרטים.

אולם הכניסה למוסיאון שנסגר משמש כיום כחלל לתערוכות מתחלפות. באותה עת לערך, באמצע שנות ה-80, החלו מנהלי המוסיאון לטפל בחידוש התצוגה. מדובר היה בתצוגה שלא שונתה מהותית במשך כעשרים וחמש שנה. באותן שנים נוספו עשרות מוזיאונים שעסקו בתחומים מקבילים, והבלעדיות של מוסיאון ה"הגנה" נעלמה.

ראשונה הוחלפה התצוגה בקומה השלישית שעסקה במלחמת העצמאות. המעצבים החדשים בחרו בתפיסת 'הקופסא השחורה':- הויטריונות ה'קלאסיות' הוחלפו בתצוגה רחבה יותר על פאנלים מעוגלים וגבוהים – מרצפה עד תקרה. בתצוגה כזו הפכה התאורה הטבעית שנכנסה דרך החלונות – למיותרת. היא נצבעה שחור, ונעלמה לחלוטין.

נסיונות להמשיך ולשפר את התצוגה נדחו שוב ושוב, בעיקר בשל קשיים כלכליים. באמצע שנות ה-90 חודש המאמץ. ההחלטה היתה, משיקולים כלכליים וענייניים, לשפץ קומה אחר קומה. בספטמבר 1995 נחנכה שופצה קומת התצוגה המשופצת הראשונה. במאי 1997 נחנכה הקומה המשופצת השנייה.

החידוש נעשה תוך שימוש במיטב אמצעי ההמחשה המודרניים. הויטריונות וכלי הנשק התחלפו בתצוגות תלת-מימדיות, משולבות בסרטי וידיאו מתוחכמים. רצפת המוסיאון, שהיתה בנויה ממרצפות סטנדרטיות, הוחלפה, כשהיא מגוונת ומותאמת לנושא התצוגה (רצפת עץ ב'צריף' חלוקי אבן ב'מדבר', מדרגות מתכת כ'עליה לסיפון אניה וכו').

אולמות התצוגה הפכו למעין מבוך צר בו עובר המבקר. כמוכן, שגם על-פי שיטה זו, התאורה הטבעית מיותרת, וחלונות הבניין הוסתרו לחלוטין.

בימים אלו שוקדים על תכנון שיפוץ הקומה השלישית, ולאחריה יגיע תורה של קומת הכניסה.

סיכום

מוסיאון²⁶ ה"הגנה" שוכן בלב ה'סיטי' של תל-אביב, מקום מסובך מאד להגעה ולחניה. יחד עם זאת, אין מדובר, במיקום מיקרי, אלא, כאמור, במקום ייחודי, בעל חשיבות הסטורית. ההחלטה לשמר את המקום והבית לא היתה פשוטה וקלה, אך משנתקבלה אומצה בכל לב. הארכיטקט שמימש את הפרויקט לא היה תוצר של מכרז ותחרות, אך הכרותו האינטימית עם האנשים, פועלם, והבית המיוחד, הביאו לפתרון השימור. פתרון השימור שאומץ במקרה זה היה, בזמנו, נדיר ולא מקובל. הפתרון של שמירת הבניין המקורי, תוך הוספת אלמנטים חדשים המתייחסים לישן, ומכבדים אותו, הוא כיום המקובל ביותר. ההוכחה הטובה לכך הינו בבניין שכן:- 'בית לוין' – בנין השגרירות הרוסית (שד' רוטשילד 46), ששופץ שנים מאוחר יותר באותה שיטה. את בניין המוסיאון החדש תכנן רטנר מתוך כוונה שלא ישתלט על הבניין המקורי. התכנון שלו פונקציונאלי, ואופייני לתפיסתו הארכיטקטונית. היא ניסה מאד שלא הבניין יכתיב את עיצוב הפנים. את הנטיה הקלאסית הקלה הפגין רטנר בכניסה ה'כמעט מקדשית', ואת החידוש המודרני בקומת הגג ה'מרחפת'. הפיכת המיקום ליתרון על-ידי אמוץ סיורים בסביבת המוסיאון, והדגשת נושא השימור, יחד עם השילוב המיוחד של שני הבניינים, התצוגה המתחדשת והמרשימה והתערוכות המתחלפות, כל אלו מצליחים לשמר את מוסיאון ה"הגנה" כמקום פעיל מאד, וכיעד לבקורים רבים, גם כיום, ארבעים שנה לאחר חנוכתו.

²⁶ במשרד הביטחון, נאמנים לגישתו של דוד בן-גוריון, מעדיפים עד היום לרשום את המילה ב"ס", ולא "מוזיאון", כפי שמקובל במרבית המוסדות.

ביבליוגרפיה

ארכיון ה"הגנה" חטיבה 110, תיק 134.

תיק הבניין בשדרות רוטשילד 23, מינהל ההנדסה – עיריית תל-אביב.

נאור, ד"ר מרדכי, "משפחות שרת-גולומב-הוז-אביגור, הגיסים", בתוך: - ענר זאב (עורך), *סיפורי משפחות, סיפורן של חמישים משפחות בתולדות היישוב*, תל-אביב, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, 1990, עמ' 210-216.

סוסנובסקי סילבינה (עורכת), *יוחנן רטנר - האדם הארכיטקט ועבודתו*, חיפה, הוצאת הטכניון, 1992.

ענר זאב, *סיפורי בתים, סיפורם של שבעים בתים בתולדות ההתיישבות*, תל-אביב, ההוצאה לאור של משרד הביטחון והוצאת אורבך, 1988.

רגב, עופר, *טיול קטן בעיר גדולה, טיולים בתל-אביב - יפו*, תל-אביב, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות והחברה להגנת הטבע, 1999.

רטנר יוחנן, *חיי ואני*, ירושלים, הוצאת שוקן, 1983.

שרת, משה, *יומן אישי*, תל-אביב, מעריב, 1978.

תצוגה ישנה

52M
כבודו המצוינות
הוא יודע את
האמת
קברו המהיר זקנו לא יבנה
למנו. אפילו השנה 25 יום לפני
קיימקסיון זהו בזה תקינה של היל.
בשנה פסח נגדו הנוראה היל עני
זמן אלו שבט מילי עני היל-אביה
בשנת 1925
אויג
Q.I.C
הוא קטן -

מכתב דב הזז נובמבר 1925

